

Essay

‘Praten over het weer’: sociaalwetenschappelijke en filosofische reflecties op persoonlijke ervaringen met klimaatverandering

Wouter Mensink Sociaal en Cultureel Planbureau
w.mensink@scp.nl

Sociaalwetenschappelijk onderzoek laat zien dat mensen vermijden te praten over klimaatverandering, zelfs als ze de gevolgen daarvan persoonlijk zeggen te ervaren (zie bijv. Elixhauser 2015; Marshall 2015; Norgaard 2011). Het wordt helemaal ingewikkeld als de mensen met wie je het zou kunnen bespreken ook nog eens andere opvattingen over dat thema hebben (Hochschild 2016; Hopkins 2013). Naast sociale wetenschappers zijn er de afgelopen jaren ook verschillende filosofen geweest die zich in dit debat hebben gemengd (bijv. Latour 2018; Manschot 2016; Scruton 2014). Het doel van dit essay is om meer zicht te krijgen op dit soort persoonlijke ervaringen en de gesprekken daarover, door het sociaalwetenschappelijke en het filosofische perspectief bij elkaar te brengen.

Aangezien het stuk is geschreven voor sociologen, zit de toegevoegde waarde hem waarschijnlijk vooral in de filosofische reflectie. Toch is de boodschap niet dat ‘sociologen nog wel iets van filosofen zouden kunnen leren’. Het perspectief had evengoed omgedraaid kunnen zijn. De meerwaarde zit hem in de confrontatie van perspectieven, die meestal behoorlijk aanvullend zijn. Die confrontatie vergt eerder een *close reading* van een

aantal belangrijke studies, dan een gestructureerd literatuuroverzicht.

Er is een punt waarover sociale wetenschappers en de behandelde filosofen verdeeld lijken te zijn, namelijk over de vraag of we klimaatverandering eigenlijk wel direct kunnen ervaren. Dat punt is algemener van aard dan de focus van dit essay – ‘gesprekken over het weer’, vrij vertaald – maar is niettemin van belang om het kader duidelijk te krijgen. Daarmee beginnen we dan ook.

De sociale wetenschappers en filosofen die de revue passeren benoemen een aantal problemen die zowel de persoonlijke ervaringen, als het gesprek daarover in de weg staan. Ik schaar die belemmeringen onder de noemer ‘ontkoppeling’, een term die ik op verschillende manieren zal toelichten. Aan het eind van het essay bespreek ik voorstellen van de behandelde auteurs om die ontkoppeling tegen te gaan. Het zal niet verrassen dat dat onder de noemer ‘herkoppeling’ gebeurt.

Kortom, in dit essay probeer ik drie vragen te beantwoorden: 1. kunnen we klimaatverandering direct ervaren, of worden we daarin belemmerd? 2. Wat belemmert ons om over die ervaringen (als die mogelijk zijn) te praten, in het bijzonder met mensen met andere opvattingen? en 3. Hoe zouden we die belemmeringen kunnen wegnemen?

Daarmee hoop ik ook in bredere zin een bijdrage te leveren aan onderzoek naar de meerwaarde van persoonlijke ervaringen met klimaatverandering. Ik denk dat het perspectief van gesprekken een waardevol thema is om verder uit te werken. Veel sociaalwetenschappelijk onderzoek gaat nu over de vraag of persoonlijke ervaringen met klimaatverandering bijdragen aan een sterker probleembesef. Het korte antwoord is: soms wel (Akerlof et al. 2013; Demski et al. 2017; Donner en McDaniels 2013; Frondel, Simora en Sommer 2017; Lang en Ryder 2016; Lujala, Lein en Rød 2015; Menapace, Colson en Raffaelli 2015; Reser, Bradley en Ellul 2014; Spence et al. 2011; Van der Linden 2015), maar niet altijd (Carlton et al. 2016; McCright, Dunlap en Xiao 2014; Palm, Lewis en Feng 2017; Tanner en Arvai 2018; Whitmarsh 2008). Onderzoekers lijken vooral benieuwd of het zou kunnen helpen om mensen die een conservatieve ideologie aanhangen op andere gedachten te brengen. Het korte antwoord is: nee (Blennow et al. 2012; Peter D. Howe 2018; McCright et al. 2014; Running, Burke en Shipley 2017; Zanocco et al. 2018). Dat wetende, misschien zou het al heel wat zijn als het zou lukken om er een goed gesprek over te hebben.

Kunnen we klimaatverandering ervaren?

Termen als ‘persoonlijke ervaringen met klimaatverandering’ komen veel voor in de sociaalwetenschappelijke literatuur (Broomell, Budescu en Por 2015; Carlton et al. 2016; McCright et al. 2014; Menapace et al. 2015; Reser et al. 2014; Spence et al. 2011; Zanocco et al. 2018).¹ Zelfs onderzoeken die ondertussen al iets gedateerd zijn, wij-

¹ Er zijn ook sociaalwetenschappelijke onderzoeken die wel expliciet de vraag stellen of dit soort ervaringen mogelijk zijn, of die dit in twijfel trekken (Akerlof et al. 2013; Blennow et al. 2012; Goodman 2018; Howe en Leiserowitz 2013).

zen erop dat het aantal mensen dat klimaatverandering persoonlijk zei te ervaren toenam (bijv. Reser et al. 2014). Vaak gaan dit soort studies over mensen die extreem weer – overstromingen, (sneeuw)stormen etc. – hebben meegemaakt (Demski et al. 2017; Rudman, McLean en Bunzl 2013; Spence et al. 2011). Ze vatten dat op als een afwijking van de ‘normale’ variatie in het weer (Akerlof et al. 2013), en brengen dat, om verschillende redenen, met klimaatverandering in verband (Blennow et al. 2012).

De claim dat klimaatverandering persoonlijk te ervaren is, is vanuit het wetenschapsfilosofisch perspectief van een denker als Michel Serres (1995, 2000) problematisch.² Serres zou beweren dat klimaat – en dus ook de verandering daarvan – een wetenschappelijk construct is, namelijk de gemiddelde weerstoestand over een periode van minimaal dertig jaar (NASA 2005). Een gemiddelde kun je niet ‘ervaren’, je kunt het hooguit berekenen. En zelfs al zou je van dag tot dag, van jaar tot jaar de veranderingen in het weer bijhouden, dan nog is het in ieder geval jongeren niet gegeven om het klimaat te ervaren. Dat vergt immers minstens dertig jaar aan observaties, gezien de definitie van klimaat.

Deels zou je Serres’ kritiek kunnen zien als een semantisch punt: het spitsvondige geklets dat veel mensen onaantrekkelijk vinden aan filosofen. Je zou kunnen zeggen: ‘ok, dan zullen we het wel netjes hebben over persoonlijke ervaringen met extreem weer die door experts aan klimaatverandering worden gerelateerd’. Maar het punt gaat verder dan een definitiekwestie. Serres’ werk zou voor sociale wetenschappers interessant kunnen zijn als bron van reflectie op hun object van onderzoek. Het empirische onderzoek dat ik hiervoor beschreef, richt zich namelijk voor een belangrijk deel op vrij uitzonderlijke, of extreme weerservaringen. Aan de hand van Serres zouden we ook vragen kunnen stellen over de veranderingen in onze dagdagelijkse ervaringen met het weer, en het belang daarvan voor onze levens.

Als dat de focus van onderzoek zou worden, dat zou de conclusie wel eens kunnen zijn dat persoonlijke ervaringen met het weer eerder zijn afgenomen dan toegenomen. Al in de jaren zeventig van de vorige eeuw schreef Serres dat de directe beleving van wolken, regen, wolkbreuken, hagelstormen, buien, windrichting en windkracht in de twintigste eeuw enorm aan belang heeft ingeboet. Traditioneel waren dit soort fenomenen cruciaal voor boeren en zeelieden (Serres 2000). Van uur tot uur hielden zij de lucht in de gaten, want hun levensonderhoud hing ervan af. Als we Serres mogen geloven is dat naar de lucht kijken nu hooguit nog een door romantiek omgeven herinnering. In een later werk constateerde hij namelijk dat de agrarische sector aan het begin van de twintigste eeuw nog werk bood aan ongeveer de helft van de bevolking, maar dat dat al snel terugliep naar ongeveer twee procent (Serres 2013).

Nu er steeds minder mensen zijn die om die reden naar de lucht moeten kijken, laten we het weer aan ons uitleggen, of dat nu door het KNMI of Buienradar gebeurt. De dingen die hij beschreef – wolken, hagelstormen – heten *meteora*: de specifieke

² Dank aan Aldo Houterman, die mij verwees naar dit werk van Serres.

weergebeurtenissen die samen ons klimaat maken. Serres stelt dat de meteora met de terugloop van de agrarische samenleving primair het onderzoeksterrein zijn geworden van meteorologen.

Die verandering van de samenstelling van de primaire groep die de meteora in de gaten houdt, bracht ook een andere manier van kijken, en een ander 'object' waarnaar gekeken wordt met zich mee. In tegenstelling tot boeren en zeelieden bestuderen wetenschappers namelijk ook de verandering gemeten over langere periodes: het klimaat, waarover het hiervoor al ging. De Britse denker Timothy Morton (2018) voegt daaraan toe dat de manier waarop die wetenschappers ons vertellen over dat klimaat nogal eens slecht aansluit bij onze belevingswereld. Wetenschappelijke en politieke communicatie over klimaatverandering gebeurt volgens hem vaak in 'informatiedump modus'. Mensen worden overladen met moeilijk te doorgronden feitelijkheden ('factoids') die vaak alarmerend zijn, maar geen handelingsperspectief bieden.

Er zijn allerlei kanttekeningen te plaatsen bij Serres historisch schets, maar die doen niet af aan zijn algemene punt: onze ervaring van het weer is de afgelopen eeuw sterk veranderd. Natuurlijk beïnvloedt het weer nog altijd voor een belangrijk deel de productie van 'ons dagelijks brood', dus indirect blijven we er allemaal van afhankelijk. Voor de meesten van ons is er echter geen rechtstreekse relatie meer tussen het weer en ons inkomen. Uiteraard bestaan er nog steeds 'buitenberoepen'; denk bijvoorbeeld aan de fietsenmaker die een drukke dag voor zich weet als op een lentezaterdag de zon doorbreekt. Toch staan die getalsmatig niet in verhouding tot het aantal 'weersafhankelijken' dat de traditionele, agrarische samenleving kende.

Serres constatering betekent ook niet dat we nu minder geobsedeerd zijn met het weer dan vroeger: denk bijvoorbeeld aan het aantal downloads van de Buitenradar-app. Daarover zou hij vermoedelijk twee dingen zeggen: 1. het is geen directe ervaring van het weer, maar een *door technologie bemiddelde* ervaring van de *prognose* van het weer, en 2. we gebruiken het meer om de vraag te beantwoorden of we het nog net droog naar de supermarkt redden, dan om een beeld te krijgen of onze bron van levensonderhoud nog zeker is. Als we het weer vooral indirect meekrijgen, en als we het levensbelang ervan niet meer direct ervaren, dan zou je kunnen zeggen dat we in zekere zin 'ontkoppeld' zijn geraakt van dat weer.

Een dergelijke constatering zou aanleiding kunnen bieden voor relevant sociaalwetenschappelijk onderzoek, waarin ook het verband zou kunnen worden gelegd met klimaatverandering. Dit zou vermoedelijk hele andere studies opleveren dan de genoemde onderzoeken naar abnormaal, of extreem weer. Het dagdagelijkse weer zou meer aandacht kunnen krijgen, evenals de vraag wat de technologisch bemiddelde manier van omgaan met het weer betekent voor onze levens.

Wat belemmert ons om over het weer te praten?

De natuur op afstand

De Amerikaanse sociologe Kari Marie Norgaard (2011) deed een jaar lang etnografisch onderzoek in een stadje in Noorwegen, tijdens een ongewoon warme winter. Het stadje en zijn inwoners ontleen hun identiteit voor een belangrijk deel aan het skiën op de dikke pakken sneeuw die er gewoonlijk vallen. Dat jaar kwam de sneeuw veel later dan gewoonlijk. Hoewel veel mensen het gevoel hadden dat het iets met klimaatverandering te maken zou kunnen hebben, werd daar nauwelijks over gesproken. Ze heeft het over georganiseerde stilte, en georganiseerde ontkenning. De term ‘georganiseerd’ duidt overigens niet op een sinister complot: eerder gaat het om een optelsom van kleine ‘vermijdingen’, zoals het gesprek soepel op een ander onderwerp brengen als het klimaat ter sprake komt. Dat beeld, dat klimaatverandering vermeden wordt als onderwerp, zien we ook in ander onderzoek terug (bijv. Elixhauser 2015; Marshall 2015). Norgaards studie is al bijna tien jaar oud, wat des te meer duidelijk maakt hoe lang we al worstelen met lokale omgang met klimaatproblematiek.

Ze beschrijft de Noorse identiteit als sterk verweven met de natuur. Ze verwijst daarbij naar de Noorse filosoof Gunnar Skirbekk, die stelt dat de Noren niet buiten de natuur staan als almachtige ingenieurs, maar onderdeel van het geheel zijn (Norgaard 2011: 20). De bewoners van het stadje waarin ze haar onderzoek deed, vooral de oudere generatie, doorleven dat ideaal. Ze staan daarmee in sterk contrast met de Nederlanders, misschien wel het ultieme voorbeeld van een volk dat zijn nationale identiteit juist zegt te ontleen aan de ingenieursgeest. Dit blijkt bijvoorbeeld uit gezegdes als: ‘God heeft alle landen geschapen behalve Holland, dat hebben de Hollanders zelf gedaan’. Norgaards vraag is hoe het mogelijk is dat zelfs een gemeenschap die zo in verbinding met de natuur leeft geen levendige discussie over klimaatverandering produceert. Die vraag heeft zowel een filosofische, als een cultuursociologische component.

Om met dat eerste te beginnen, het is goed om Norgaards verwijzing naar een filosofische tekst iets meer in context te plaatsen. Die duiding is in haar beschrijving vrij summier, en is belangrijk om haar conclusies goed te kunnen beoordelen. Wat Skirbekk met zijn stelling namelijk doet, is dat hij de Noren buiten het moderne discours over de relatie tussen mens en natuur plaatst. Het algemene beeld is dat de mens in de westerse wereld sinds de verlichting helemaal niet meer als onderdeel van de natuur wordt beschouwd (Latour 1993). De Duitse filosoof Peter Sloterdijk beschrijft het groots en meeslepend: ‘de mens als het dramatische dier ten overstaan van het massief van een natuur die nooit iets anders kan zijn dan de rustige achtergrond waartegen het menselijk handelen zich afspeelt’ (Sloterdijk 2018: 19). Op zich zou je nog kunnen denken dat dat bij uitstek een beschrijving van skiërs in een verstild berggebied is, maar waar Sloterdijk op doelt is net iets anders. De

consequentie van dat moderne beeld is namelijk dat het heel makkelijk wordt om de natuur als gebruiksvoorwerp te gaan zien als we het beschouwen als een ‘decor op afstand’ (zie ook Scruton 2014). Er is dan niet veel voor nodig om de rol van ‘almachtige ingenieur’ aan te nemen. De Noren zouden die neiging niet hebben, juist vanwege hun innige band met de natuur. Als je van Skirbekks gedachte uitgaat, zegt Norgaard, zou je een levendige discussie over klimaatverandering verwachten.

Haar eigen analyse plaatst op verschillende punten in haar boek kanttekeningen bij dat ideaal, maar zonder dat te gebruiken voor een terugkoppeling op het werk van Skirbekk dat ze aanhaalt. Ze beschrijft bijvoorbeeld uitvoerig hoe de bewoners van het dorp alles in het werk stellen om kunstsneeuw te produceren. Ze heeft nota bene zelfs vrienden gemaakt in het dorp die daar een machine voor uitvonden. Dat lijkt toch bij uitstek een ingenieursrelatie tot de natuur. Juist door de kunstsneeuw ‘artificieel’ te noemen, benadrukt ze de poging om van de natuur weg te blijven.³ Misschien is kunstsneeuw een iets meer bescheiden staaltje ingenieurswerk dan het Nederlandse Godscomplex, maar in essentie is het niet heel anders. Een filosofische duiding van dit soort culturele verschillen zou een mooie aanvulling op dit soort onderzoek bieden. Ietwat gechargeerd had Norgaard haar uitdaging dus ook kunnen formuleren door de vraag te stellen hoe we het uitblijven van een serieuze discussie over klimaatverandering moeten begrijpen tegen het achtergrondgeluid van een machine die een dikke laag nepsneeuw over de natuur heen spuit.

Norgaard geeft overigens wel aan dat de kunstsneeuw niet enorm aansloeg, maar geeft daar geen interpretatie van met het oog op het verdere doordenken van de mens-natuurrelatie. Hebben de Noren dan ‘in essentie’ toch een hechtere band met de natuur dan de Hollanders, en accepteren ze daarom de ‘nepnatuur’ niet? Vermoedelijk zou dit niet haar interpretatie zijn, gezien haar cultuursociologische perspectief dat niet gericht is op ‘essentialistische’ verklaringen.

Haar cultuursociologische analyse van de relatie van de Noren tot hun natuur vormt een belangrijk deel van de verklaring. Norgaard ontleent haar perspectief op wat cultuur is en hoe het werkt, aan het werk van de eveneens Amerikaanse sociologe Ann Swidler (1986). Zij ziet cultuur niet als vorm van breed geïnternaliseerde normen die ons gedrag sturen, maar heeft het over ‘stukjes cultuur’ die mensen een ‘gereedschapskist’ geven waaruit ze kunnen putten om zich tot allerlei verschillende situaties te verhouden. Zo kunnen de Noren bijvoorbeeld putten uit ‘stukjes cultuur’ over de mens-natuurverhouding. Norgaard citeert Skirbekk als volgt: ‘Als je op een skitocht gaat door de Noorse natuur, ben je een goed persoon’ (2011: 150, eigen vertaling). Dat is een krachtig handelingsperspectief. Door je als Noor in de natuur te begeven, bevestig je een beeld van puurheid, van deelname aan de gemeenschap, maar ook van onschuld. Het bevestigt het idee dat alles in orde is, een *balance in the force*, om met Star Wars te spreken. Mogelijk past het beeld van kunstsneeuw daar

³ Je zou je kunnen afvragen of een hard onderscheid tussen ‘natuursneeuw’ en ‘kunstsneeuw’ niet ook getuigt van het moderne beeld waarvan denkers als Sloterdijk en Latour spreken. Waarom zou kunstsneeuw per se onnatuurlijk zijn? Ik noem dit in een voetnoot, omdat het de hoofdtekst nodeloos ingewikkeld zou maken.

ook voor de Noren slecht in, maar daarop reflecteert Norgaard zoals gezegd niet.

Norgaard stelt expliciet *niet* dat de Noren met hun skitochtjes een stukje toneel opvoeren om hun geweten vrij te pleiten van bijvoorbeeld de oliewinning waarop een belangrijk deel van hun economie draait. Wel is dat een prettige bijvangst van een toch al prettig skitochtje. Om dit te duiden vanuit het idee van ‘ontkoppeling’: door het ‘stukje cultuur’ van een skitochtje in je lokale natuur te omarmen, kun je je iets makkelijker afwenden van vraagstukken in de natuur die wat verder van je af staat.

Dit is een interessante sociologische interpretatie die een mooie aanleiding biedt voor een meer filosofische reflectie op de mens-natuurrelatie. Wat in ieder geval duidelijk is, is dat het weinig zin heeft om in essentialistische termen te denken over de mens-natuurrelatie. Die relatie is altijd cultureel gevormd. We zagen in feite twee verschillende culturele duidingen van die relatie: een die de mens losweekt van de natuur om die als grondstof te kunnen gebruiken (Latour, Sloterdijk), en een die de mens juist middenin de natuur plaatst met als gevolg dat het makkelijker wordt om de ogen te sluiten voor negatieve ontwikkelingen in die natuur (Norgaard). In beide gevallen trekt de natuur aan het kortste eind, en in beide gevallen is sprake van een ontkoppeling.

De politiek op afstand

De Noorse cultuur biedt dus ‘gereedschappen’ die het makkelijker maken om een gesprek over klimaatverandering te ontwijken, net zoals de Nederlandse cultuur dat doet, maar dan met een andere ‘gereedschapskist’. Norgaard ziet als aanvullend probleem dat de Noorse media en politiek klimaatverandering als een niet-lokaal onderwerp framen. Ze presenteren het als iets dat niet van het ‘hier en nu’ is, maar van ‘elders en later’. Norgaard verwijst naar werk van Nina Eliasoph, die ook concludeert dat nieuwsmedia het vaak doen voorkomen alsof politiek iets is dat elders speelt. Iets dat niet raakt aan het leven van alledag. Die analyse klinkt heel plausibel.

Zelfs als de Noren dus in essentie in harmonie met de natuur zouden leven, dan nog zouden ze hun lokale ervaringen met het klimaat door inmenging van de media en politiek niet met klimaatverandering in verband brengen. Het is mogelijk dat Norgaard de invloed van deze instituties overschat, maar een discussie daarvan valt buiten het bereik van dit essay.

Die analyse (‘klimaatpolitiek op afstand’) biedt een goede aanvulling op die filosofische, en cultuurhistorische duidingen die de (niet-lokale) natuur zelf ‘op afstand’ plaatsen. Om die aanvulling op waarde te kunnen schatten is het ten eerste van belang om te benadrukken dat het klimaat, en dus ook de verandering daarvan, onlosmakelijk is verbonden met de natuur. Als klimaatverandering en klimaatpolitiek worden gepresenteerd als niet-lokale thema’s, dan is de conclusie dus dat ze in ieder geval worden losgetrokken van de *lokale natuur*. Zelfs als het misschien wat al te stellig is om te spreken van een algehele ontkoppeling tussen mens en natuur,

dan lijkt er in ieder geval sprake te zijn van een ontkoppeling van de niet-lokale natuur.

Ten tweede is het belangrijk om te benadrukken dat de lokale krant, net als de bewoners van het stadje, de lokale natuur als ‘maakbaar’ presenteerde. Norgaard beschrijft artikelen die het ‘wonder der technologie’ van de sneeuwkanonnen aanprezen, en die onbegrip uitten richting skiërs die er geen gebruik van maakten. Kortom: het probleem lag niet bij de natuur en het lokale klimaat, maar bij de skiërs, zoals Norgaard concludeert. Zo maken de lokale media ook een knip tussen de lokale en de mondiale natuur, of tussen het lokale en het mondiale klimaat. Zoals Norgaard zelf ook zegt: journalisten hadden verbanden kunnen leggen met soortgelijke gebeurtenissen elders in Noorwegen of in de wereld, maar deden dat niet. De lokale natuur wordt geframed als apolitek en maakbaar, en wordt niet in verband gebracht met de ‘grote natuur’ waarvoor organisaties als Greenpeace vechten.

Analyses over de overwegend niet-lokale framing van klimaatverandering (zie bijv. ook Horta, Carvalho en Schmidt 2017; Liu, Vedlitz en Alston 2008) hebben het afgelopen decennium veel navolging gekregen. De literatuur over dat punt overlapt deels met de eerder besproken literatuur over ‘persoonlijke ervaringen’ met klimaatveranderingen. Er zijn veel studies te vinden die onderzoeken of lokale framing leidt tot sterker probleembesef en meer actiebereidheid (Altinay 2017; Armstrong en Krasny 2020; Brügger, Dessai, Devine-Wright, Morton en Pidgeon 2015; Devine-Wright 2013; Scannell en Gifford 2013; Spence en Pidgeon 2010). Vaak is dat op experimentele wijze. Anders dan in het onderzoek naar ‘persoonlijke ervaringen’, speelt in het onderzoek naar mediaframes de vraag mee hoe mensen klimaatimpact dichtbij wegen tegen klimaatimpact ver weg. ‘Psychologische afstand’ is een kernbegrip in dat type onderzoek. Tegelijk speelt ook mee dat mensen de klimaatimpact ‘veraf’ vaak ernstiger inschatten dan de klimaatimpact ‘dichtbij’ (Spence en Pidgeon 2010). De voornaamste conclusie is dat de psychologie van nabijheid tamelijk complex is, en dat er veel factoren meespelen in de vraag hoe mensen lokale berichtgeving ervaren. Zo kunnen we bijvoorbeeld niet zo maar rekenen op een sterk probleembesef, en veel actiebereidheid, als de zaken die in de lokale omgeving bedreigd worden niet erg belangrijk worden gevonden (Brügger et al. 2015). Dit raakt weer sterk aan het punt van lokale koppeling dat in deze paragraaf centraal staat.

Het is natuurlijk ook niet zo dat er nooit lokale frames van klimaatverandering voorkomen in de media. Een snelle blik op LexisNexis wijst uit dat kranten al sinds het begin van de jaren 1990 artikelen publiceren over de Elfstedentocht in relatie tot het klimaat. Wel is dat regelmatig met een hoopvolle toon, in de zin van: de ‘tocht der tochten’ kan heus nog wel gebeuren. Een goede framinganalyse van dit soort cases zou interessant zijn om een beter beeld te krijgen van de manier waarop verschillende media dit soort thema’s belichten.

Op basis van anekdotisch bewijs uit de berichtgeving van de afgelopen jaren, met name in de hete zomer van 2018, is te verwachten dat de aandacht voor lokale

frames verder zal toenemen. Daarbij speelt ook mee dat er veel andere lokale debatten spelen die raken aan klimaatverandering; denk aan de discussie over windmolens, zonneparken, stikstof, Gronings gas en ondergrondse CO₂-opslag. Belangrijk daarbij is wel dat dit allemaal voorbeelden zijn uit de discussie over de *mitigatie* van klimaatverandering, niet over de *lokale impact* ervan. Als mensen in hun lokale krant weinig lezen over hoe zij persoonlijk getroffen zullen worden door klimaatverandering, maar wel artikelen zien die aangeven dat hun leefomgeving wordt aange-tast door de oplossingen voor dat probleem, dan is het denkbaar dat hun steun voor die oplossingen niet zal versterken.

Wat belemmert ons om met andersdenkenden over het weer te praten?

Gesprekken over de empathiemuur vermijden

In een studie naar ‘persoonlijke ervaringen met klimaatverandering’ in een skige-bied in Nieuw-Zeeland lezen we het volgende:

Jenna, a community member, affirmed that she discusses climate change with her close friendship group and people with commonalities in environmental and political stances but finds communicating with individuals who hold differing viewpoints on climate change to be challenging (Hopkins 2013: 386).

Als vrienden en familie al vermijden om over hun persoonlijke ervaringen met weersverandering te praten, dan ligt het helemaal niet voor de hand dat mensen bewust in gesprek gaan met anderen die tegengestelde opvattingen hebben als zijzelf. Datzelfde geldt voor andere gevoelige thema’s waarschijnlijk ook. We hebben hier te maken met een derde soort ‘ontkoppeling’ die met klimaatverandering te maken heeft, namelijk die tussen mensen die er heel verschillend over denken.

Dat is ook wat het onderzoek van de Amerikaanse sociologe Arlie Hochschild (2016) liet zien. Haar onderzoek vertrok onder andere vanuit de vraag waarom de Amerikaanse staat Louisiana, die zo kwetsbaar is voor veranderlijk weer – denk aan de orkaan Katrina – een belangrijk centrum is voor ontkenners van klimaatverandering. Over een periode van vijf jaar probeerde ze te begrijpen wat mensen daar beweegt om de Tea Party te steunen: een beweging met politieke ideeën die wat haar betreft niet in het belang van haar aanhangers zijn.

Als we vanuit het idee van ‘ontkoppeling’ kijken naar Hochschild’s werk, dan valt vooral haar concept ‘empathiemuren’ op. Door het verharde politieke klimaat in de Verenigde Staten is het ongebruikelijk geworden, of zelfs onacceptabel, om empathisch te zijn ten opzichte van mensen met andere politieke voorkeuren. Dit maakt dat mensen zich terugtrekken in hun eigen kamp. Ook geografisch werkt dat

op die manier: ze verwijst naar ander onderzoek dat laat zien dat mensen met dezelfde politieke voorkeur steeds vaker bij elkaar in de buurt gaan wonen. In die zin lijkt het dan ook steeds minder voor de hand te liggen dat mensen aan weerszijden van een ideologische scheidslijn met elkaar in debat gaan. In Nederland is de polarisatie waarschijnlijk nog minder vergevorderd dan in de VS. Toch is een belangrijke vraag: komen mensen met tegengestelde ideeën elkaar überhaupt tegen, zowel online als offline (Mensink 2018)?

Er is weinig onderzoek beschikbaar over gesprekken over het klimaat, en al helemaal weinig over gesprekken die over ideologische grenzen heengaan. Het bewijs hiervoor is dus anekdotisch, maar kan niettemin leerzaam zijn. Een casus waarmee George Marshall (2015) zijn boek over de psychologie van het klimaatscepticisme begint, gaat over mensen die een ramp (bosbrand, overstroming) hebben ervaren die we zeer waarschijnlijk aan klimaatverandering kunnen toeschrijven. Tot zijn verbazing zijn die mensen niet geneigd om het gesprek erover aan te gaan met hun burens. Dat komt volgens hem doordat mensen die een ramp hebben meegemaakt vooral op zoek zijn naar eenheid en saamhorigheid. Daarom vermijden ze om over zaken te praten die mogelijk verdelend werken, zoals geldt voor het thema klimaatverandering (waarschijnlijk zijn ook andere verklaringen denkbaar). Net als Norgaard heeft hij het over ‘socially constructed silence’.

Mondiale framing en de conservatieve agenda

Opinievorming is vaak relationeel (De Keere 2019): als groepen die zichzelf links of progressief noemen een thema als het milieu ‘claimen’, dan wordt het voor groepen die zich rechts of conservatief noemen aantrekkelijk om dat thema juist buiten de deur te houden. Volgens de conservatieve Roger Scruton (2014) is het onterecht om aan te nemen dat er niet met conservatieven over milieu en klimaat te praten valt. Hij bestrijdt het beeld dat de milieubeweging politiek links is, en dat die voortkomt uit het verzet van arme en machteloze mensen tegen het grootbedrijf en het consumptisme. Voor hem komt het eerder voort uit het verlichtingsgeloof in natuurlijke schoonheid, waarin conservatieven altijd een sterke rol hebben gespeeld. Conservatisme is etymologisch verwant met ‘conserveren’, wat ook raakt aan natuurbescherming. Zijn constatering lijkt dan ook een poging om het thema te ‘herclaimen’.

In tegenstelling tot het liberalisme en het socialisme is het conservatieve gedachtegoed volgens Scruton inherent lokaal. Het gaat om lokaal rentmeesterschap, om het thuisgevoel (oikophilia), en het idee dat je de plek waar je thuis bent beschermt tegen bedreigingen (zie ook Sloterdijk 2009). Hij is zich ervan bewust dat progressieve denkers dit soort ideeën nostalgisch vinden, maar denkt dat mensen simpelweg een diep verlangen hebben naar een thuisgevoel. Zijn aanname is dat mensen spontaan zullen ingrijpen in hun omgeving als ze bedreigingen zien, tenzij overheden dat van hen overnemen.

Ook een zelfbenoemde progressieveling als Bruno Latour (2018) erkent dat een

mondiaal frame van klimaatverandering het moeilijk maakt om de aansluiting te vinden met mensen met een conservatieve levensbeschouwing. In zijn analyse voelt dit voor hen te onveilig, en laat het te weinig ruimte over voor een eigen identiteit. Toch is het volgens hem ook niet werkbaar om klimaatverandering zomaar een 'lokaal' thema te maken. Voor de meeste mensen die zichzelf nu nog 'links' noemen roept dat te veel de associatie op met traditie, met grenzen, met beperking. Vanuit een relationeel idee van wereldbeelden zou het voor mensen die zichzelf links noemen onaantrekkelijk zijn om die term te gebruiken.

Zoals we in de vorige paragraaf al opmerkten: de psychologie van nabijheid is een complex fenomeen. Het raakt aan binding, aan waardering, en zoals we hier hebben gezien, aan de ideologische lading van begrippen als 'lokaal' en 'mondiaal'. Daarbij komt nog dat debatten over klimaatmitigatie vaak nog voor hele andere vormen van polarisatie zorgen, waarbij juist lokale belangen aanleiding vormen voor veel discussie (Brunsting et al. 2011; Evers, Nabielek en Tennekes 2019; Ganzevles, Asveld en Osseweijer 2015; Langbroek en Vanclay 2012; Meijer et al. 2010; Terwel, Ter Mors en Daamen 2012; Van Os, Herber en Scholtens 2014; Wallquist et al. 2012; Wolsink 2007; Wolsink 2010). Het lijkt bijzonder relevant om de mondiale framing van het debat over de impact van klimaatverandering nog eens af te zetten tegen de zeer lokale framing van het debat over klimaatmitigatie, maar ook dat valt buiten het bereik van dit stuk.

'Herkoppeling'

Het voorgaande was een verhaal over drie soorten van 'ontkoppeling'. De eerste was een ontkoppeling van een historisch gegroeide, directe omgang met het weer, naar een indirecte omgang die bemiddeld wordt door het KNMI en Buitenradar (Serres). De tweede een ontkoppeling van de lokale, apolitieke natuur en de mondiale natuur waar Greenpeace hard voor vecht (Norgaard, Eliasoph, Latour, Sloterdijk). En de derde een ontkoppeling van mensen met verschillende opvattingen over klimaatverandering, als gevolg van empathiemuren (Hochschild) en gepolitiseerde frames (Latour, Scruton).

Het antwoord op al deze vormen van ontkoppeling, volgens de besproken filosofen, is 'herkoppeling'. De Franse denker Bruno Latour (2018: 66) heeft het over 'toehoren aan een bodem', de Nederlandse Henk Manschot (2016) pleit ervoor dat we weer 'inlander' moeten worden van onze eigen omgeving, door ons er actief mee te bemoeien, en Roger Scruton (2014) pleit voor een 'zorg voor thuis' (*Heimatlichkeit*). Timothy Morton (2018) zegt op iets meer prozaïsche toon iets soortgelijks. Zijn claim is dat we nooit ontkoppeld zijn geweest van onze omgeving; dat is hooguit iets dat we onszelf hebben voorghouden. Op het moment dat we het toilet doortrekken, zegt hij, dan gaat het resultaat niet naar een plek die 'weg' heet. Herkoppeling

betekent dus vooral dat we ons opnieuw bewust worden van de manier waarop we in verband staan met onze omgeving. Praktisch komt dat bijvoorbeeld neer op activiteiten als het zelf produceren van voedsel of tuinieren (Manschot 2016), of het starten van natuurinitiatieven (Scruton 2014).

Vanuit het werk van Norgaard kunnen we aanvullen dat ‘bewustwording’ ook neerkomt op politisering. Politiek heeft ook te maken met afvalscheiding, met de manier waarop we boodschappen doen, met de beslissing om zelf groente te gaan verbouwen. En met de beslissing om als ‘natuuringenieur’ machines te ontwikkelen die het gebrek aan sneeuw kunnen compenseren. Door actief verbanden te leggen tussen lastige lokale thema’s en soortgelijke ontwikkelingen op andere plekken, kan de ontkoppeling tussen het leven van alledag en grote mondiale vraagstukken stukje bij beetje worden verkleind.

Nieuwe initiatieven en lokale dialogen kunnen mogelijk ook aanleiding bieden om ‘empathiemuren’ af te bouwen. Een uitgesproken conservatief als Roger Scruton ziet mogelijkheden in *low carbon communities*, *slow food* en *permacultuur*. Hoewel dit soort initiatieven vaak gebaseerd zijn op progressieve ideeën, ziet hij genoeg aanknopingspunten voor aanhangers van een meer conservatief gedachtengoed. Daarover zegt hij ‘het lijkt me dat dit soort “civiele” vormen van links ecologisme deuren openen voor een alliantie waaraan conservatieven en vrije marktdenkers ook zouden kunnen deelnemen’ (2014: 80). Voor hem zit die binding hem dan in de gerichtheid op ‘het lokale’: ‘dit is waar milieuactivisten en conservatieven elkaar kunnen bijstaan. Het gemeenschappelijke doel is territorium’ (2014: 19).

Ook Bruno Latour stelt: ‘we moeten bondgenoten zien te vinden bij mensen die, volgens de oude gradatie, overduidelijk “reactionairen” waren’ (2018: 64). Wel denkt hij zoals gezegd dat ‘het lokale’ voor veel mensen met een progressieve agenda een afschrikkend label is. Voor hem is er meer nodig dan nieuwe initiatieven om nader tot elkaar te komen. Hij denkt, zoals dat veel filosofen eigen is, dat we een heel nieuw vocabulaire nodig hebben. Het zou iets moeten zijn dat ideologie overstijgt. Hij oppert ‘het Aardse’ als nieuwe term waarop politieke mobilisatie zich zou kunnen richten. Het aardse slaat voor hem op de dunne buitenschil van de planeet, de bodem waarop we lopen, en de even dunne dampkring die die schil omgeeft. We staan er allemaal letterlijk mee in contact, of we nu thuis zijn, of onderweg. In die zin is het aardse voor elk individu altijd aanwezig in het hier en nu, het is altijd persoonlijk. We kunnen ons erin wortelen op nieuwe plekken, en er een band mee opbouwen.

Ondanks de neiging die Norgaard (2011) aantrof om gesprekken te vermijden, gelooft ook zij nog dat er kansen zitten in participatieve projecten, die de concrete impact van klimaatverandering op lokale gemeenschappen in kaart brengen. Ze citeert Moser, die erop wijst dat kleine groepsgesprekken en interpersoonlijk contact vermoedelijk nog altijd meer impact zullen hebben dan massamedia die via een kastje in iemands woonkamer binnenkomen. Ook Hochschild (2016) slaagt er zelf

kennelijk in om de empathische muren die ze beschrijft te overstijgen. Natuurlijk gaat het in haar geval wel om een zeer gemotiveerde onderzoeker, die er vijf jaar voor uittrok om in goede relaties te investeren.

Het is opvallend dat veel van deze vormen van ‘herkoppeling’ inzetten op ‘duurzaamheid’ of ‘ecologie’ in brede zin. Hiervoor hebben we op een aantal plekken echter gezien dat er wezenlijke verschillen bestaan tussen debatten over de lokale *impact van klimaatverandering* en debatten over *klimaatmitigatie*. Opvallend is dat geen van de besproken denkers expliciet is over herkoppeling met het *lokale weer*. In het kader van een discussie over de verandering van het klimaat lijkt dat essentieel. We zouden bijvoorbeeld kunnen denken aan een koppeling van ervaringen met het weer van nu aan historische ervaringen uit de streek: hoe waren de zomers en winters uit de jeugd van oudere mensen uit deze streek? Ook groepen kunnen ‘collectieve herinneringen’ hebben; denk bijvoorbeeld aan het ‘geheugen’ van lokale ijsverenigingen. Mogelijk kunnen initiatieven zoals Scruton en Manschot die beschrijven daar aanleiding voor geven. Hier ligt misschien wel de grootste uitdaging voor toekomstig onderzoek.

Conclusie en discussie

In deze laatste paragraaf blik ik terug op de vragen die deze zoektocht hebben geleid. Verder ga ik kort in op de vraag wat we praktisch met de bevindingen kunnen en hoe een mogelijke onderzoeksagenda voor dit soort vraagstukken eruit zou kunnen zien.

Letterlijk beschouwd kunnen we klimaatverandering niet direct ervaren (vraag 1). Klimaatverandering is immers een langetermijngemiddelde, en dat kunnen we hooguit berekenen. Niettemin laat veel sociaalwetenschappelijk onderzoek zien dat het heel zinnig is om te kijken naar ervaringen met extreem weer, zeker als we die met een zekere terughoudendheid relateren aan het debat over klimaatverandering. We moeten echter niet meteen denken dat dat soort ervaringen klimaatsceptici zullen aanzetten tot steun voor Extinction Rebellion. Over de mechanismen is nog veel te leren. Daarbij zegt extreem weer ons weinig over onze ervaringen met het dagdagelijkse weer, terwijl klimaatverandering ook daarover gaat. Dat beleven we veel minder direct dan ten tijde van de agrarische samenleving. Dat we nu vooral van het KNMI en van Buienradar leren over het weer zouden we kunnen zien als een soort ‘ontkoppeling’. In hoeverre dat soort ‘indirecte ervaringen’ ons belemmeren om goed zicht te krijgen op het weer, en het klimaat, is een thema dat meer in onderzoek naar voren zou kunnen komen.

Zelfs als we in onze directe omgeving abnormaal weer ervaren, is het niet gezegd dat we dat als aanleiding gebruiken om met de burens over klimaatverandering te praten. Het helpt ons dan niet (vraag 2a) als we culturele ‘gereedschappen’

krijgen aangereikt die ons helpen om een gesprek te vermijden, én als journalisten en politici het verband tussen onze lokale omgeving en de wereld daarbuiten ook niet leggen of zelfs bewust vermijden te leggen. Als we horen dat het lokale weer beheersbaar is (bijvoorbeeld door sneeuwmachines in te zetten), en dat klimaatverandering altijd mensen lijkt aan te gaan die ver weg wonen, dan leren we aan dat die thema's 'ontkoppeld' zijn van elkaar (ook al spelen daar nog veel meer factoren een rol). Wel is er de afgelopen jaren veel meer aandacht gekomen voor lokale framing van klimaatverandering, dus mogelijk is dit aan het veranderen. Een vraag daarbij is wel of het dan gaat om lokale verhalen over de *impact* van klimaatverandering, of over *mitigatie*. Het beeld van een windmolen in de achtertuin om te zorgen dat een ander werelddeel niet overstroomt is voor veel mensen niet de beste reclame voor die windmolen.

Het is al helemaal ingewikkeld om over klimaatverandering te praten met mensen die daar heel anders over denken dan jijzelf (vraag 2b). We hebben 'empathiemuren' tussen ons staan, die niet uitnodigen om ons te bekommeren om andersdenkenden. Woorden als 'lokaal' en 'mondiaal' fungeren voor velen zoals een rode lap voor een stier: ze laten zien aan welke kant van de muur je staat. Die muur zorgt voor ontkoppeling (in het Engels zou je misschien zeggen: *disconnect*).

Volgens velen is herkoppeling mogelijk (vraag 3), en lokale en directe ervaringen kunnen daarvoor een aanknopingspunt bieden. Dat kan verschillende dingen betekenen. In ieder geval gaat het om bewustwording van onze relatie met onze directe omgeving, en de wereld daarbuiten. Ook in onze leefomgeving spelen veel thema's die aanleiding geven voor politieke discussies. Misschien moeten we die niet schuwen. Voor de mensen die dat aanvankelijk lastig vinden kan het een goed begin zijn om zich aan te sluiten bij initiatieven die zich met de leefomgeving bezighouden. Belangrijk is dan wel dat die initiatieven bewust mensen van allerlei pluimage, en met een scala aan denkbeelden aantrekken. Er is in principe geen reden waarom ideologie mensen ervan zou weerhouden om zich voor hun leefomgeving in te zetten. Samenwerken is dan misschien een stap naar samen praten, al zal dat waarschijnlijk wel heel actieve bemiddeling vergen. Misschien vergt het zelfs een volledig nieuwe taal, als zou blijken dat termen als 'lokaal' en 'mondiaal' breekpunten zijn en blijven. Creativiteit is absoluut geboden. Dat geldt in ieder geval als het gaat om de herkoppeling met het weer: op dat punt zijn alle besproken auteurs stil.

Dit soort activiteiten vergen veel werk, die we als de praktische implicaties van dit essay kunnen noemen. Het is een opdracht die past bij wat tot voor kort het opbouwwerk heette. Opbouwwerkers worden momenteel opgeleid om een rol te spelen in de 'energietransitie': een mondiale agenda om klimaatverandering tegen te gaan. Hoe belangrijk dit werken aan oplossingen ook is, mogelijk ligt er nog een aanvullende rol in het verschiep, namelijk het opbouwen van relaties rondom lokale manifestaties van het probleem.

In bredere zin ligt het voor de hand om die opdracht eerder op te hangen aan de

discussie over klimaatadaptatie dan aan die over klimaatmitigatie. Klimaatadaptatie gaat over het proces van aanpassingen aan de impact die klimaatverandering zal hebben op onze leefomgeving. De lokale dialogen waarover het hier ging passen waarschijnlijk beter in een discours over adaptatie dan over mitigatie. Er bestaan bijvoorbeeld zogenaamde ‘adaptatiedialogen’, die in het kader van de Nationale Klimaatadaptatie Strategie (NAS) worden gevoerd. Ik lees daarover echter veel minder in de krant, dan over debatten over windmolens, zonneparken en gasvrije woningen.

Ook voor sociale wetenschappers biedt dit essay aanknopingspunten. Weer geldt dat meer aandacht voor adaptatie wenselijk zou zijn. Meer specifiek zou een onderzoeksagenda projecten kunnen bevatten over: onze dagdagelijkse ervaringen met het weer, de relatie tussen het gebruik van weerapps en onze kijk op klimaatverandering, de ingewikkelde psychologie van onze relatie tot de lokale omgeving en de wereld daarbuiten, cultureel bepaalde opvattingen over de maakbaarheid van de omgeving en klimaatengineering, geografische framing van klimaatadaptatie versus klimaatmitigatie, etc. Ten slotte liet dit essay zien dat filosofen en sociale wetenschappers elkaar veel te bieden hebben. Hun perspectieven zijn veelal aanvullend. Er is echter ook sprake van een verschil in focus, en soms van andere aannames. Een onderzoeksagenda zou dan ook ruimte kunnen bieden voor samenwerking.

Literatuur

- Akerlof, K., E.W. Maibach, D. Fitzgerald, A.Y. Cedenio en A. Neuman (2013) Do people “personally experience” global warming, and if so how, and does it matter? *Global Environmental Change*, 23(1): 81-91, DOI: 10.1016/j.gloenvcha.2012.07.006.
- Altinay, Z. (2017) Visual communication of climate change: Local framing and place attachment. *Coastal Management*, 45(4): 293-309, DOI: 10.1080/08920753.2017.1327344.
- Armstrong, A.K. en M.E. Krasny (2020) Tracing Paths from Research to Practice in Climate Change Education. *Sustainability*, 12(11): 4779, DOI: 10.3390/su12114779.
- Blennow, K., J. Persson, M. Tome en M. Hanewinkel (2012) Climate change: believing and seeing implies adapting. *PLoS ONE*, 7(11): e50182, DOI: 10.1371/journal.pone.0050182.
- Broomell, S.B., D.V. Budescu en H.-H. Por (2015) Personal experience with climate change predicts intentions to act. *Global Environmental Change*, 32: 67-73, DOI: 10.1016/j.gloenvcha.2015.03.001.
- Brügger, A., S. Dessai, P. Devine-Wright, T.A. Morton en N.F. Pidgeon (2015) Psychological responses to the proximity of climate change. *Nature climate change*, 5(12): 1031-1037, DOI: 1031-1037(2015).
- Brunsting, S., M. de Best-Waldhober, C. Feenstra en T. Mikunda (2011) Stakeholder participation practices and onshore CCS: lessons from the Dutch CCS case Barendrecht. *Energy Procedia*,

-
- 4(0): 6376-6383, DOI: 10.1016/j.egypro.2011.02.655.
- Carlton, J.S., A.S. Mase, C.L. Knutson, M.C. Lemos, T. Haigh, D.P. Todey en L.S. Prokopy (2016) The effects of extreme drought on climate change beliefs, risk perceptions, and adaptation attitudes. *Climate Change*, 135(2): 211-226, DOI: 10.1007/s10584-015-1561-5.
- De Keere, K.J.P. (2019) Finding the moral space: Rethinking morality, social class and worldviews. *Poetics*, 79: 101415, DOI: 10.1016/j.poetic.2019.101415.
- Demski, C., S. Capstick, N. Pidgeon, R.G. Sposato en A. Spence (2017) Experience of extreme weather affects climate change mitigation and adaptation responses. *Climate Change*, 140(2): 149-164, DOI: 10.1007/s10584-016-1837-4.
- Devine-Wright, P. (2013) Think global, act local? The relevance of place attachments and place identities in a climate changed world. *Global Environmental Change*, 23(1): 61-69, DOI: 10.1016/j.gloenvcha.2012.08.003.
- Donner, S.D. en J. McDaniels (2013) The influence of national temperature fluctuations on opinions about climate change in the US since 1990. *Climate Change*, 118(3-4): 537-550, DOI: 10.1007/s10584-012-0690-3.
- Elixhauser, S. (2015) Climate Change Uncertainties in a Mountain Community in South Tyrol. In T. Reuter (red.) *Averting a Global Environmental Collapse. The Role of Anthropology and Local Knowledge*. Cambridge: Cambridge Scholar Publishing, 45-64.
- Evers, D., P. Nabilek en J. Tennekes (2019) *Wind-op-land: lessen en ervaringen. Een reflectie op de implementatie van windenergie vanuit een ruimtelijk perspectief*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Fronzel, M., M. Simora en S. Sommer (2017) Risk perception of climate change: Empirical evidence for Germany. *Ecological Economics*, 137: 173-183, DOI: 10.1016/j.ecolecon.2017.02.019.
- Ganzevles, J., L. Asveld en P. Osseweijer (2015) Extending bioenergy towards smart biomass use Issues of social acceptance at Park Cuijk, The Netherlands. *Energy, sustainability and society*, 5(1): 1-12, DOI: 10.1186/s13705-015-0053-9.
- Goodman, J.J.E.R. (2018) Researching climate crisis and energy transitions: Some issues for ethnography. *Energy Research & Social Science*, 45: 340-347, DOI: 10.1016/j.erss.2018.07.032.
- Hochschild, A.R. (2016) *Strangers in Their Own Land. Anger and mourning on the American right*. New York: The New Press.
- Hopkins, D. (2013) Learning about climate: an exploration of the socialization of climate change. *Weather, Climate, and Society*, 5(4): 381-393, DOI: 10.1175/WCAS-D-12-00055.1.
- Horta, A., A. Carvalho en L. Schmidt (2017) The hegemony of global politics: news coverage of climate change in a small country. *Society & Natural Resources*, 30(10): 1246-1260, DOI: 10.1080/08941920.2017.1295497.
- Howe, P.D. (2018) Perceptions of seasonal weather are linked to beliefs about global climate change: evidence from Norway. *Climatic Change*: 1-14, DOI: 10.1007/s10584-018-2210-6.
- Howe, P.D. en A. Leiserowitz (2013) Who remembers a hot summer or a cold winter? The asymmetric effect of beliefs about global warming on perceptions of local climate conditions in the US. *Global Environmental Change*, 23(6): 1488-1500, DOI: 10.1016/j.gloenvcha.2013.09.014.
- Lang, C. en J.D. Ryder (2016) The effect of tropical cyclones on climate change engagement. *Clima-*

-
- tic Change*, 135(3-4): 625-638, DOI: 10.1007/s10584-015-1590-0.
- Langbroek, M. en F. Vanclay (2012) Learning from the social impacts associated with initiating a windfarm near the former island of Urk, The Netherlands. *Impact Assessment and Project Appraisal*, 30(3): 167-178, DOI: 10.1080/14615517.2012.706943.
- Latour, B. (1993) *We have never been modern*. Boston: Harvard University Press.
- Latour, B. (2018) *Waar kunnen we landen? Politieke oriëntatie in het Nieuwe Klimaat-regime*. Amsterdam: Octavo publicaties.
- Linden, S. van der (2015) The social-psychological determinants of climate change risk perceptions: Towards a comprehensive model. *Journal of Environmental Psychology*, 41: 112-124, DOI: 10.1016/j.jenvp.2014.11.012.
- Liu, X., A. Vedlitz en L. Alston (2008) Regional news portrayals of global warming and climate change. *Environmental science & policy*, 11(5): 379-393, DOI: 10.1016/j.envsci.2008.01.002.
- Lujala, P., H. Lein en J.K. Rød (2015) Climate change, natural hazards, and risk perception: the role of proximity and personal experience. *Local Environment*, 20(4): 489-509, DOI: 10.1080/13549839.2014.887666.
- Manschot, H. (2016) *Blijf de aarde trouw: Pleidooi voor een nietzscheaanse terrasofie*. Nijmegen: Vantilt.
- Marshall, G. (2015) *Don't even think about it: Why our brains are wired to ignore climate change*. New York: Bloomsbury.
- McCright, A.M., R.E. Dunlap en C. Xiao (2014) The impacts of temperature anomalies and political orientation on perceived winter warming. *Nature climate change*, 4(12): 1077-1081, DOI: 10.1038/nclimate2443.
- Meijer, I., J. Koppenjan, E. Pruyt, S. Negro en M. Hekkert (2010) The influence of perceived uncertainty on entrepreneurial action in the transition to a low-emission energy infrastructure: the case of biomass combustion in The Netherlands. *Technological Forecasting and Social Change*, 77(8): 1222-1236, DOI: 10.1016/j.techfore.2010.03.015.
- Menapace, L., G. Colson en R. Raffaelli (2015) Climate change beliefs and perceptions of agricultural risks: An application of the exchangeability method. *Global Environmental Change*, 35: 70-81, DOI: 10.1016/j.gloenvcha.2015.07.005.
- Mensink, W. (2018) *Verdeeldheid en verbinding. Terugblik op de inspanningen van de civil society bij de komst van vluchtelingen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Morton, T. (2018) *Being Ecological*. Cambridge: MIT Press.
- NASA (2005) *What's the difference between weather and climate?* Verkregen op 27 oktober 2020, https://www.nasa.gov/mission_pages/noaa-n/climate/climate_weather.html.
- Norgaard, K.M. (2011) *Living in denial: Climate change, emotions, and everyday life*. Cambridge: MIT Press.
- Os, H.W. van, R. Herber en B. Scholtens (2014) Not Under Our Back Yards? A case study of social acceptance of the Northern Netherlands CCS initiative. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 30: 923-942, DOI: 10.1016/j.rser.2013.11.037.
- Palm, R., G.B. Lewis en B. Feng (2017) What Causes People to Change Their Opinion about Climate Change? *Annals of the American Association of Geographers*, 107(4): 883-896, DOI:

10.1080/24694452.2016.1270193.

- Reser, J.P., G.L. Bradley en M.C. Ellul (2014) Encountering climate change: 'seeing' is more than 'believing'. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 5(4): 521-537, DOI: 10.1002/wcc.286.
- Rudman, L.A., M.C. McLean en M. Bunzl (2013) When truth is personally inconvenient, attitudes change: the impact of extreme weather on implicit support for green politicians and explicit climate-change beliefs. *Psychological science*, 24(11): 2290-2296, DOI: 10.1177/0956797613492775.
- Running, K., J. Burke en K. Shipley (2017) Perceptions of environmental change and climate concern among Idaho's farmers. *Society & Natural Resources*, 30(6): 659-673, DOI: 10.1080/08941920.2016.1239151.
- Scannell, L. en R. Gifford (2013) Personally relevant climate change: The role of place attachment and local versus global message framing in engagement. *Environment and Behavior*, 45(1): 60-85, DOI: 10.1177/0013916511421196.
- Scruton, R. (2014) *Green philosophy: how to think seriously about the planet*. London: Atlantic Books.
- Serres, M. (1995) *The natural contract*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Serres, M. (2000) *The birth of physics*. London: Rowman & Littlefield.
- Serres, M. (2013) *Times of Crisis: What the financial crisis revealed and how to reinvent our lives and future*. New York: Bloomsbury.
- Sloterdijk, P. (2009) *Sferen, band 2, III: Schuim, plurale sferologie*. Amsterdam: Boom.
- Sloterdijk, P. (2018) *Wat gebeurde er in de 20e eeuw?* Amsterdam: Boom.
- Spence, A. en N. Pidgeon (2010) Framing and communicating climate change: The effects of distance and outcome frame manipulations. *Global Environmental Change*, 20(4): 656-667, DOI: 10.1016/j.gloenvcha.2010.07.002.
- Spence, A., W. Poortinga, C. Butler en N.F. Pidgeon (2011) Perceptions of climate change and willingness to save energy related to flood experience. *Nature climate change*, 1(1): 46-49, DOI: 10.1038/nclimate1059.
- Swidler, A. (1986) Culture in action: Symbols and strategies. *American Sociological Review*: 273-286, DOI: 10.2307/2095521.
- Tanner, A. en J. Arvai (2018) Perceptions of risk and vulnerability following exposure to a major natural disaster: the Calgary flood of 2013. *Risk Analysis*, 38(3): 548-561, DOI: 10.1111/risa.12851.
- Terwel, B.W., E. ter Mors en D.D. Daamen (2012) It's not only about safety: Beliefs and attitudes of 811 local residents regarding a CCS project in Barendrecht. *International Journal of Greenhouse Gas Control*, 9: 41-51, DOI: 10.1016/j.ijggc.2012.02.017.
- Wallquist, L., V.H. Visschers, S. Dohle en M. Siegrist (2012) The role of convictions and trust for public protest potential in the case of carbon dioxide capture and storage (CCS). *Human and Ecological Risk Assessment: An International Journal*, 18(4): 919-932, DOI: 10.1080/10807039.2012.688719.
- Whitmarsh, L. (2008) Are flood victims more concerned about climate change than other people? The role of direct experience in risk perception and behavioural response. *Journal of risk research*, 11(3): 351-374, DOI: 10.1080/13669870701552235.
- Wolsink, M. (2007) Wind power implementation: the nature of public attitudes: equity and fairness instead of 'backyard motives'. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 11(6): 1188-1207,

DOI: 10.1016/j.rser.2005.10.005.

Wolsink, M. (2010) Near-shore wind power—Protected seascapes, environmentalists' attitudes, and the technocratic planning perspective. *Land Use Policy*, 27(2): 195-203, DOI: 10.1016/j.landusepol.2009.04.004.

Zanocco, C., H. Boudet, R. Nilson, H. Satein, H. Whitley en J. Flora (2018) Place, proximity, and perceived harm: extreme weather events and views about climate change. *Climatic Change*, 149(3-4): 349-365, DOI: 10.1007/s10584-018-2251-x.

Over de auteur

Wouter Mensink is bestuurskundige (Universiteit Twente) en filosoof (Universiteit van Amsterdam). Hij promoveerde op een proefschrift over het beleidsdiscourse over de relatie tussen patiënt en technologie (Universiteit Leiden). Verder publiceerde hij over filosofische perspectieven op *fair trade* (*Kun je een betere wereld kopen?*). Momenteel werkt hij als kwalitatief onderzoeker bij het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). Zijn onderzoek van de afgelopen jaren ging over lokale initiatieven, activisme en lokale polarisering, bijvoorbeeld rondom migratie en verduurzaming.